

КОНФІКСАЛЬНІ ВІДАД'ЄКТИВНІ АДВЕРБІАТИВИ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

У статті проаналізовано вторинні діалектні відприкметникові прислівники, утворені за допомогою двокомпонентних морфем – конфіксів, які складаються з префікса й суфікса; визначено основні препозитивні (префікси) та постпозитивні (суфікси) компоненти, які переважають в українських діалектах для утворення відад'єктивних прислівників; з'ясовано семантичну структуру аналізованих діалектних адвербіативів; простежено формальну варіативність конфіксів зокрема та адвербіативів загалом насамперед на фонетичному рівні, що зумовлено фонетичними рисами окремих говорів, а також словотвірному, що демонструє багатство дериваційних діалектних засобів; простежено закономірності поєднання відповідних конфіксів із прикметниковими похідними і непоміжними основами для утворення адвербіативів; з'ясовано, що в українських діалектах найбільше відад'єктивних конфіксальних адвербіативів функціонує із семантикою способу дії, значно рідше – часу, місця, міри і ступеня та причини, причому вони здебільшого утворені за допомогою різних конфіксів; окреслено перспективи подальших наукових пошуків у царині діалектної адвербіальної системи з огляду на семантико-словотвірну структуру прислівників як незмінного класу слів, який постійно поповнюється завдяки вторинним утворенням, та їх функціонування в сучасних українських діалектах як складової лексико-граматичної системи говорів.

Ключові слова: прислівники, конфікси, конфіксація, адвербіалізація, адвербіативи, діалект, говірка, прислівникова система.

Постановка проблеми. Прислівник як незмінний клас переважно вторинних слів здавна привертав увагу дослідників, які вивчали цю частину мови як із позицій діяхронії, так і синхронії (Й. Андерш, С. Бевзенко, О. Безпояско, П. Білоусенко, М. Вербовий, А. Висоцький, І. Вихованець, К. Городенська, Л. Гумецька, І. Даценко, В. Дем'янчук, Т. Довга, І. Мариненко, Т. Ніколашина, В. Німчук, В. Русанівський, С. Самійленко, І. Уздиган, В. Франчук, Г. Ярун та ін.). Водночас проблеми функціонування прислівників, їх генезу, словотвірну семантику в різних територіально-мовних утвореннях, насамперед у говорах південно-західного, рідше – північноукраїнського наріччя, висвітлено в працях О. Брошняк (Пискач), Ю. Громика, О. Захарків, М. Леонової,

П. Лизанця, Т. Назарової, В. Німчука, І. Ощипко, І. Пагірі, Н. Прилипка, Т. Розумик та ін. Водночас нагальною є проблема загального аналізу діалектних конфіксальних відприкметникових прислівників на сучасному етапі розвитку українських говорів, оскільки такий аспект їхнього вивчення дуже мало привертав увагу дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що В. Грещук, досліджуючи проблеми українського відприкметникового словотвору, виділяє в українській літературній мові 11 різновидів конфіксів, що утворюють прислівники-деад'єктиви, найпродуктивнішими з яких є **по-...-ому**, **по-...-и** [2, с. 108–110]. На матеріалі української мови II пол. XIX ст. конфіксальні адвербіативи з означальною семантикою, з-поміж яких і відприкметникові, досліджувала В. Остряньська, яка конфіксальні прислівники за значенням поділяє на обставинні та означальні лексико-граматичні розряди, виокремлюючи в досліджуваній період 14 препозитивних компонентів конфіксів [4, с. 391].

Актуальність запропонованої розвідки зумовлена тим, що конфіксальне творення прислівника в українському мовознавстві загалом і в українських діалектах зокрема досліджено фрагментарно, не виявлено основних комплексів конфіксів для утворення говіркових деад'єктивів на різних теренах українськомовного діалектного континууму.

Джерелами дослідження слугували лексикографічні діалектні видання та власні записи говіркового мовлення в середньополіських говірках.

Мета статті – проаналізувати конфіксальні відприкметникові адвербіативи, які функціонують у сучасних українських говірках, визначити найпродуктивніші конфікси, які беруть участь у дериваційних процесах.

Виклад основного матеріалу. Як засвідчила вибірка прислівників, найбільш уживаними в українських діалектах є адвербіативи, утворені за допомогою конфіксів **по-...-и(-ь, -і)**, що передають загальне значення способу дії, мотивовані як якісними, так і відносними прикметниками. Зокрема, у говірках південно-західного наріччя переважають утворення, в основі яких – відносні прикметники:

по-ба́бськи ‘робити що-небудь так, як старі жінки’ (СЗГ, 2, с. 57), *по-тели́цьки* ‘так, як заведено у с. Тиличі’ (Турчин, с. 255), *по-бе́тя’рськи* ‘хвацько’ (Сабадош, с. 234), *по-бра́тськы* ‘по-братньому, по-братськи’ (Сабадош, с. 236), *по-газду́ськи* ‘по-господарськи’ (Сабадош, с. 239), *по-жиду́ськи* ‘взаємовигідно; незграбно’ (Сабадош, с. 244), *по-легі́нськи* ‘по-парубоцькому’ (Сабадош, с. 251), *по-мадя́рськи* ‘по-угорськи’ (Сабадош, с. 253), *по-не́сьцьы* ‘по-собаководному; негідно, непристойно’ (Сабадош, с. 258), *по-русна́цьки*, *по-ру́ськи* ‘по-русинському’ (Сабадош, с. 263), *по-цімбо́рськи* ‘по-дружньому’ (Сабадош, с. 273), *по-ру́ськи* ‘по-російськи’ (Негрич, с. 141). Часто вживаними є адвербіативи, похідні від якісних прикметників із непохідними та похідними (переважно суфіксальними із суфіксами зі зменшено-пестливим значенням) основами: *потихы* ‘потиху’, *потихи́цьки* ‘потихесеньку’ (Турчин, с. 255), *поці́хы* ‘т. с.’ (Турчин, с. 256), *помалы* ‘поволі, повільно, неквапно’ (Турчин, с. 249), *помале́нькы* ‘ласк. до помалы’ (Сабадош, с. 253), *помалюськы* ‘помалесеньку’, *помалісі* ‘т. с.’ (Турчин, с. 249), *поті́хы*, *поті́хенькы* ‘тихенько, без шуму, нечутно; не поспішаючи, повільно’ (Сабадош, с. 268), *пома́ли* ‘поволі’, *полего́нькі* ‘злегка’ (Негрич, с. 139), *пома́ли*, *помаленькі* ‘поволі’ (ГГ, с. 154), *пома́ли* ‘поволі; небагато; несильно’ (Піпаш, с. 149), *полéгкі* (*полéхкі*), *полего́нькі* ‘злегка’ (ГГ, с. 153), *по́далекі* ‘здалеку’ (Лесюк, с. 114) тощо.

Паралельно із зазначеними вище в багатьох говірках функціонують утворення з конфіксами **по-...-ому**, які демонструють різне орфографічне оформлення (написані через дефіс, разом чи окремо, що, очевидно, свідчить про різний ступінь адвербіалізації): *по-подво́рному* ‘використовуючи прізвиська, а не офіційні імена та прізвища’ (СЗГ, 2, с. 73), *по-насто́я’щому* ‘по-справжньому’ (СУСГ, с. 171), *по-старосві́цкому* ‘відповідно до давніх звичаїв; традиційно’ (п. г.), *по сві́тлому* ‘у сонячну частину дня’ (СУСГ, с. 172), *полю’цькому* ‘як належить; цивілізовано’ (Піпаш, с. 149), а також **по-...-у**: *по-просту́* ‘по-простому’ (СЗГ, 2, с. 73), *по-ру́ську* ‘по-російськи’ (СЗГ, 2, с. 75), *по-по́льську* ‘по-польськи, по-польському’ (СЗГ, 2, с. 73), *по-німе́цьку* ‘по-німецьки’ (СЗГ, 2, с. 71), *по’малу* ‘повільно, не швидко, не

поспішаючи, не кваплячись, протягом тривалого часу’ (Машеве, с. 220), *помаленьку* ‘повільно’ (СЗГ, 2, с. 69) тощо.

Наступний за продуктивністю утворення відприкметникових прислівників в українських діалектах – конфікс **з-(с)-...-а**, препозитивним компонентом якого досить часто є **из-(ис-)** насамперед у говірках південно-західного наріччя, у яких звук **и** на початку слова має високе функціональне навантаження: *зче́ста* (*зчі́ста*) ‘часто’ (ГГ, с. 81), *зглу́ха* ‘від глухості, через глухість’ (Сагаровський, с. 139), *зго́ла* ‘зовсім, повністю’ (СЗГ, 1, с. 185), *з’л’е́ва* ‘зліва, з лівого боку’ (Машеве, с. 212), *з’доўна* ‘здавна, з давніх часів, дуже давно’ (Машеве, с. 210), *згу́ста* ‘часто’ (СБГ, с. 158), *здрі́бна* ‘дрібно, густо (малими кроками, малими скибами)’ (СБГ, с. 161), *зча́ста*, *жча́ста*, *щча́ста* ‘часто’ (СБГ, с. 175), *згу́ста* ‘доволі часто, нерідко’ (Піпаш, с. 68), *зм’удра* ‘мудро, хитро’ (ГГ, с. 83), *зрі́вна* ‘порівну, рівно’ (Піпаш, с. 70), *зчы́ста* ‘часто’ (Лесюк, с. 101), *скрі́ва* ‘скоса (поглядати)’ (Піпаш, с. 177); *изда́лека* ‘здалека’ (Піпаш, с. 71), *иззарáна* ‘передчасно, раніше’ (ГГ, с. 85), *изпо́вня* ‘уповні (про місяць)’ (ГГ, с. 85), *изза́горяча* ‘згарячу, відразу’ (Сабадош, с. 132) тощо. Як бачимо, низка представлених адвербіативів демонструє виразну формальну варіативність на фонетичному рівні, що зумовлено фонетичними особливостями репрезентованого діалектного ареалу. Щодо таких утворень О. Остряньська зазначає, що вони включають похідні, які мають паралельну мотивацію прикметником і прислівником [4], хоча, на нашу думку, твірними в цьому разі є прикметники. Зауважимо, що синонімічними до зазначених утворень є адвербіативи з постпозитивним компонентом **-у**, частина з яких демонструє формальну варіативність на акцентуаційному рівні: *з’малку* ‘змалку, з дитинства, з малоліття’ (Машеве, с. 210), *зда́леку* ‘здаля; з інших місць’ (Піпаш, с. 68), *изда́леку* ‘здалеку, з далеких країв’ (Піпаш, с. 71), *з’молоду* ‘змолоду, з молодих років, з молодого віку’ (Машеве, с. 210), *змаліньку́* ‘змалку’ (СЗГ, 1, с. 191), *змаліньку́* ‘змалку’ (СЗГ, 1, с. 191), деякі з них функціонують паралельно на одній території: *изда́лека*, *изда́леку* ‘з далекої відстані, здалеку’ (Сабадош, с. 132). Зрідка відзначаємо подібні утворення з препозитивним компонентом **за-(за-)**: *за́горячу*, *за́горєчу*, *за́горичу*, *за́горічу* ‘згарячу, зопалу’ (СБГ, с. 128), *зза́горячу*, *зза́горєчу*, *зза́горичу*, *зза́горічу* – 1. ‘згарячу, зопалу’; 2. ‘по інерції’

(СБГ, с. 163), *зз'ятиху* 'затишно' (СБГ, с. 163), *ззавідка*, *ззавітка* 'завидна' (СБГ, с. 163), *зз'агоряча* 'згарячу, відразу' (Сабадош, с. 126) тощо.

Поширеними в українських діалектах є прислівники з конфіксами **в-(у-)...-і**. Як зазначає В. Німчук, препозитивний компонент **в-** пов'язаний з адвербіалізацією прийменниково-відмінкових сполук **в** + форма знахідного відмінка іменників чоловічого та жіночого роду [3, с. 355] чи місцевого відмінка іменника [3, с. 356]: *впорожні* 'з порожніми відрами' (СЗГ, 1, с. 76), *упорожні* 'з порожнім посудом' (Піпаш, с. 202), *впувні* 'з відрами, повними води' (СЗГ, 1, с. 76), *уповні* 'із повним посудом' (Піпаш, с. 201); синонімічними до них є утворення з постпозитивним компонентом **-я**: *у́повня* 'з повною посудиною' (Сабадош, с. 382), *у́порожня* 'порожняком' (Сабадош, с. 383).

Конфіксальна модель **на-(но- — у говірках із явищем окання)...-о** властива для прислівників місця та способу дії деад'єктивного походження, які співвідносні з прикметниками середнього роду однини у формі знахідного відмінка: *на́ново* 'наново' (Онишкевич, 1, с. 471), *но'л'е'во*, *у'л'е'во* 'ліворуч, у лівий бік, на лівий бік' (Машеве, с. 212), *ноп'раво*, *у́п'раво* 'праворуч, у правий бік, на правий бік' (Машеве, с. 212)) *на́велико* 'вільно; гордо, згорда' (Піпаш, с. 108), *на́велико* 'гордовито, пихато' (Сабадош, 180), *наві́рно* 'напевно' (Сабадош, с. 181), *на́босо* 'на босу ногу' (Сабадош, с. 179), *на́близько* 'на малій відстані' (Сабадош, с. 179), *наскóро* 'нашвидкуруч' (Чабаненко, II, с. 344) у діалектах відзначена зрідка, переважно в говірках південно-західного наріччя.

Спорадично в українських говірках функціонують відприкметникові адвербіальні утворення з конфіксами **на-...-у**: *напє'шу* 'пішки' (СУСГ, с. 135); **по-...-а**: *по́пізна* 'досить пізно' (СЗГ, 2, с. 72); **за-...-а**: *заві'дна* 'звидна, у час, коли надворі ще видно, ще не стемніло' (Машеве, с. 209); **од-...-а**: *однедавна* 'з недавнього часу, віднедавна' (Турчин, с. 212); **до-...-а**: *до́гола* 'з повністю оголеним тілом', 'з повністю обстриженою головою' (Сабадош, с. 69); **на-...-у**: *нада́лику* 'віддалік, на певній відстані' (СБГ, с. 309), *наде́лику*, *нада́лику* 'т. с.' (СБГ, с. 310); **на-...-як**: (*надурня'к* 'безкоштовно' (Чабаненко, II, с. 315)); **в-...-у**: *вна́глу* 'нахабно, безсоромно' (СУСГ, с. 43); **вод-(во-)...-и** (*вода́лики* 'далеко'

(Шило, с. 78) *воддáлеки* ‘далі’ (Шило, с. 78); **зав-...ѳ**: *завші́р* ‘за мірою ширини’ (Чабаненко, II, с. 18), *завгли́б* ‘завглибшки’ (Чабаненко, II, с. 11).

Відзначаємо низку прислівників способу дії та міри і ступеня передовсім у говірках південно-східного наріччя, утворених від прикметників у початковій формі та формі вищого ступеня порівняння за допомогою конфіксів із препозитивними компонентами **нав-**, який є плеонастичним нашаруванням [1, с. 120], і **зав-**, постпозитивними ж є елементи **-ки**, **-и** **-ець**, **-як**: *навскосі́* ‘навскіс’ (Піпаш, с. 109), *навпросткі́* ‘навпростець’ (СПГ, с. 131), *навспражкі́* ‘насправді, дійсно’ (Чабаненко, II, с. 308), *навпросте́ць* ‘напрямки’ (Лесюк, с. 109); *завбі́льшакі́* ‘за розміром, обсягом’, *завва́жки* ‘за мірою важкості’, *заввидні́шки* ‘за мірою видноти’, *завгі́ркішки* ‘за ступенем гіркоти’ (Чабаненко, II, с. 11), *завгусті́шки* ‘за ступенем густоти’, *завжовті́шки* ‘за мірою жовтизни’, *завзелені́шки* ‘на мірою насиченості зеленого кольору’ (Чабаненко, II, с. 12), *завкислі́шки* ‘за мірою кислоти’ (Чабаненко, II, с. 14), *завсолóдшки* ‘за мірою солодкості’ (Чабаненко, II, с. 16), *завшві́дишки* ‘за швидкістю’, *завстарі́шки* ‘за мірою вияву старості’ (Чабаненко, II, с. 17) та ін.¹

Зауважимо, що О. Остряньська вважає, що низку структур, які мають у своїй будові конфікси **по-...-о** (*потаємно*, *подвійно*, *поважно*), можна відносити як до конфіксальних, так і до суфіксальних [4, с. 392]. Усе ж ми схильні до думки, що такі прислівники є відприкметниковими суфіксальними дериватами, тому не беремо їх до уваги під час аналізу конфіксальних утворень.

Висновки. Отже, відад’єктивні конфіксальні утворення – неодмінна складова лексико-граматичної системи української діалектної мови. У сучасних говірках найбільше відад’єктивних конфіксальних адвербіативів функціонує із семантикою способу дії, значно рідше – часу, місця, міри і ступеня та причини, причому вони здебільшого утворені за допомогою різних конфіксів. Водночас досліджувані прислівники демонструють формальну варіативність конфіксів зокрема та адвербіативів загалом насамперед на фонетичному рівні, що

¹ Діалектні прислівники з префіксами *зав-*, *нав-* можуть бути предметом окремої наукової розвідки.

зумовлено фонетичними рисами окремих говорів, а також словотвірному, що демонструє багатство дериваційних діалектних засобів.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в царині діалектної адвербіальної системи з огляду на семантико-словотвірну структуру прислівників як незмінного класу слів, який постійно поповнюється завдяки вторинним утворенням, та їх функціонування в сучасних українських діалектах як складової лексико-граматичної системи говорів.

Список використаної літератури

1. Білоусенко П. І. Префікс **нав-** в українській мові / П. І. Білоусенко // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку : зб. наук. праць, присвячених пам'яті професора С. П. Самійленка. – Ч. 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 119–122.

2. Грещук Василь. Український відприкметниковий словотвір / Василь Грещук. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника, 1995. – 208 с.

3. Німчук В. В. Формування й розвиток прийменникової системи української мови / В. В. Німчук // Історія української мови. Морфологія / Бевзенко С. П., Грищенко А. П., Лукінова Т. Б., Німчук В. В., Русанівський В. М., Самійленко С. П. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 342–412.

4. Остряньська О. В. Конфіксальні прислівники з означальною семантикою в українській мові другої половини XIX століття / О. В. Остряньська // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць / За заг. ред. Ж. В. Колоїз. – Випуск 6. – Кривий Ріг : КДПУ, 2011. – С. 390–397.

Список скорочень джерел

ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.

Лесюк – Лесюк Микола. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) / Микола Лесюк. – Івано-Франківськ : Видавництво «Нова зоря», 2008. – 328 с.

Машеве – Говірка села Машеве Чорнобильського району Київської області / Ю. І. Бідношия та ін. – Ч. 4. – К., 2005. – 704 с.

Негрич – Негрич Микола. Скарби гуцульського говору: Березові / Микола Негрич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).

Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: У 2-х ч. – К., 1984.

Піпаш – Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород, 2005. – 266 с.

Сабадош – Сабадош Іван. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / Іван Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 400 с.

Сагаровський – Сагаровський А. А. Матеріали до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). – Вип. 1. А – Об'ясняється / А. А. Сагаровський. – ОВВ НМЦ ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 296 с.

СБГ – Словник буковинських говірок / За заг. ред Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

СЗГ – Аркушин Григорій. Словник західнополіських говірок: У 2-х тт. / Григорій Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2004.

СПГ – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.

СУСГ – Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.

Турчин – Турчин Євгенія. Словник села Тилич на Лемківщині / Є. Д. Турчин. – Львів : Українська академія друкарства, 2011. – 384 с.

Чабаненко – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. А. Чабаненко. – Т. 1–4. – Запоріжжя, 1992.

Шило – Шило Гаврило. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). – 288 с.

Аннотация. Гримашевич Г. И. Конфискальные отадъективные наречия в украинских диалектах.

В статье анализируются вторичные диалектные отадъективные наречия, образованные с помощью двухкомпонентных морфем – конфиксов, которые состоят из приставки и суффикса; определены основные препозитивные (приставки) и постпозитивные (суффиксы) компоненты, которые преобладают в украинских диалектах для образования отадъективных наречий; рассматривается семантическая структура анализируемых диалектных адвербиативов; прослеживается формальное варьирование конфиксов в частности и адвербиативов в целом прежде всего на фонетическом уровне, что обусловлено фонетическими особенностями отдельных говоров, а также словообразовательном, который демонстрирует богатство деривационных диалектных средств; прослеживаются закономерности сочетания соответствующих конфиксов с прилагательными производными и непроизводными основами для образования адвербиативов; выясняется, что в украинских диалектах больше отадъективных конфискальных адвербиативов функционирует с семантикой образа действия, значительно реже – времени, места, меры и степени и причины, причем они в основном образованы с помощью различных конфиксов; намечаются перспективы дальнейших научных поисков в области диалектной адвербиальной системы, учитывая семантико- словообразовательную структуру наречий как неизменного класса слов, который постоянно пополняется благодаря вторичным образованиям, и их функционирования в современных украинских диалектах как составляющей лексико-грамматической системы говоров.

Ключевые слова: наречия, конфиск, конфикация, адвербиализация, адвербиативы, диалект, говор, система наречий.

Summary. Hrymashevych G. I. Konfiskalni vidadjektivni adverbialives in Ukrainian dialects.

In the article the secondary dialektni vidpryketnykovi adverbs are analyzed. They are completed with helping of two-component morphemes – konfyks, which consist of prefix and suffix. The basic prepozytyvni (prefixes) and postpozytyvni (suffykses) components, which are more in Ukrainian dialekt for composing of vidadjektivni adverbs are determined; the semantic structure of the analyzed dialektni adverbialives is depicted; the formal variety of konfyks in particular and adverbialives in phonetical line is described. It is caused of phonetical features of some dialects, and the rich of deryvatsiyni dialectal facilities on the word-formation line is shown; the conformities to law of the combination of proper konfyks with the derivatives of adjective and underivative bases for formation of adverbialives are traced; it is found out, that in the Ukrainian dialects most vidadjektivni konfiskalni adverbialives function with semantics of method of action, considerably rare – time, place, measure and degree and reason, thus they are mostly formed by different konfyks; it is outlined the prospects of subsequent scientific searches in the area of dialectal adverbial systems, taking into account semantiko-word-formation structure of adverbs as an unchanging class of words, which is constantly filled up due to the second educations, and their functioning, in the modern Ukrainian dialects as a component leksiko-grammatic system of dialects.

Key words: adverbs, konfyks, konfyksatsyya, adverbialyzation, adverbialives, dialekt, hovirka, said